

JÓZEF JAROSZ

Uniwersytet Wrocławski, Polska

Semantyka duńskich formacji słowotwórczych z przyimkami *mellem*, *over* i *under* w świetle lingwistyki kulturowej

I. Przedmiot, cel, zakres i metoda analizy

Niniejsza analiza wpisuje się w nurt badań szeroko pojętej lingwistyki kulturowej. Punktem wyjścia badania są postulaty dotyczące przedmiotu, zakresu, celu i metodologii badań, jakie przedstawił Janusz Anusiewicz w pracy „Lingwistyka kulturowa” (1994). Bazą teoretyczną pracy jest hipoteza Sapira-Whorfa, próbująca wyznaczyć granice poznawczej funkcji języka, zawierająca tezę determinizmu językowego, zgodnie z którą język „definiuje” kulturowe doświadczenie człowieka, oraz relatywizmu językowego, według którego poznanie jest zrelatywizowane do poszczególnych języków (Bytniewski 1991:15), tj. nasz sposób widzenia świata jest względny językowo¹.

Przedmiotem badania są duńskie formacje słowotwórcze zawierające przyimki *mellem* ‘między’, *over* ‘nad’ oraz *under* ‘pod’². W niniejszym opracowaniu spróbuję odpowiedzieć na pytania: jaka wiedza kulturowa zawarta jest w badanej leksyce³ i poprzez te formy języka dostępna, jaką kulturę rzeczywistości

¹ Whorf formułuje swą hipotezę następująco: „Wpływu języka na nasze poczynania, kulturowe, indywidualne, szukać należy nie w jego specjalnych użyciach, ale raczej w trwałych sposobach porządkowania danych i potocznej analizie zjawisk, dokonywanej za pośrednictwem języka” (Whorf 1982:182).

² Jak wynika z dalszej charakterystyki słowotwórczej, pełnią one rolę członu określającego złożenia. Umownie będę się posługiwał terminem ‘przyimek’ (nie zaś ‘prefiks’ lub ‘przedrostek’), dla podkreślenia ich cech genetycznych, a badane jednostki leksykalne określane będą jako ‘formacje słowotwórcze z przyimkami’.

³ Ekscerpty pochodzą ze słownika Ch. Becker-Christiansen „Politikens Nudansk ordbog” (2002), internetowego słownika „Den Danske Ordbog” (www.ordnet.dk/ddo) oraz słownika slangu „Slangordbog” (2001) autorstwa S. Anker-Møller S., P.S. Jørgensen i T. Ravn.

i kulturę wartości można poznać przez analizę zebranego materiału, jego struktury i jednostki, do jakich jej treści, czynników, form, objawów można dotrzeć i wykryć je oraz jakie informacje, czerpane z analizy badanych jednostek leksykalnych, są i mogą być wykorzystywane w badaniach kultury (Anusiewicz 1994:45). Innymi słowy – jaka wiedza o kulturze społeczeństwa duńskiego zakodowana jest w jego języku. Ten bowiem implikuje i warunkuje rozwój kultury, której jest elementem, a zarazem, jako system poznawczy i narzędzie orientacji człowieka w świecie, jednym z podstawowych, najważniejszych i najpełniejszych źródeł wiedzy o niej.

Tak sformułowany cel zamierzam osiągnąć przez ustalenie, jak liczny jest zbiór badanych jednostek, jaka jest ich struktura i jaki zakres użycia, tzn. jakie kategorie semantyczne reprezentują. Dalszym krokiem będzie określenie cech semantycznych, jakie wybrane przyimki o pierwotnym znaczeniu przestrzennym⁴ wnoszą do złożzeń i derywatów i czy są to tylko relacje spacialne czy też inne. W badaniu poruszony zostanie też problem kategoryzacji świata, prowadzący się do organizowania doświadczenia aktualnego, a ukryte kategorie są projektowane i rzutowane na te fragmenty rzeczywistości, które bezpośrednio nie ujawniają cech, jakie przypisują im poszczególne języki (Bytniewski 1991:17). Aspekt kulturowy przejawia się ponadto w poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie: jakie obszary rzeczywistości język leksykalizuje bardziej precyzyjnie niż inne języki i jak w związku z tym konceptualizowana jest sama przestrzeń (a ściślej mówiąc, ten jej wycinek, do którego odnoszą się analizowane formacje słowotwórcze), jakie jest jej językowe ujęcie. Sposoby porządkowania i klasyfikowania rzeczywistości mają niekiedy odniesienia antropocentryczne, co przejawia się w widzeniu rzeczywistości głównie poprzez odniesienia i porównania do człowieka: jego wymiarów, kształtów, budowy, czynności, fizjologii, życia biologicznego, emocjonalnego i psychicznego. Dalszym celem analizy będzie więc ustalenie, na ile badane jednostki kodują refleksy antropocentrycznego oglądu rzeczywistości.

II. Charakterystyka słowotwórcza badanych leksemów

Wybrane do badania komponenty złożzeń, tj. *mellem*, *over*, *under*, charakteryzują się dosyć szeroką dystrybucją, jeśli chodzi o łączliwość słowotwórczą z innymi klasami wyrazów, co sprawia, że formacje z badanymi przyimkami należą do rozmaitych kategorii:

⁴ Zgodnie z teorią lokalistyczną zakładam, że pierwotne znaczenia przyimków komunikują relacje spacialne, od których derywowane są pozostałe znaczenia o charakterze abstrakcyjnym (por. Kempf 1978).

1. nomina acti: *underskrift* ‘podpis’,
2. nazwy czynności (nomina actionis): *mellemlanding* ‘międzyładowanie’,
3. nazwy działacza (nomina agentis): *mellemandler* ‘hurtownik’,
4. nazwy cech abstrakcyjnych (nomina essendi): *overtræthed* ‘przemęczenie’,
5. nomina qualitatis: *mellemkvalitet* ‘średnia jakość’,
6. nazwy miejsc (nomina loci): *overflade* ‘powierzchnia, górna warstwa’,
7. nazwy zbiorów (nomina collectiva): *overbefolkning* ‘nadmierne zaludnienie’,
8. socjativa: *mellemleder* ‘kierownik średniego szczebla’,
9. nazwy mieszkańców: *mellemanerikaner* ‘mieszkaniec Ameryki Środkowej’,
10. pojęcia abstrakcyjne: *overbud* ‘zawyżona oferta’.

Analizowane leksemy stanowią pod względem słowotwórczym homogeniczną grupę, w skład której wchodzi jedynie złożenia⁵. Z przedmiotowego zbioru wykluczono istniejące derywaty⁶. Wśród badanych formacji obecne są: złożenia nominalne, np. *mellem+fod* = ‘śródstopie’, formacje odczasownikowe, np. *overarbejdet* = *over+arbejdet* ‘przepracowany’ oraz złożenia przymiotnikowe, np. *mellem+stor* = ‘średniej wielkości’. Ze względu na relację syntaktyczną członów składowych omawiane ekscerpty reprezentują złożenia determinatywne, w których członem określającym jest przyimek, np. *over+følsom* ‘nadwrażliwy’. W korpusie analizowanych formacji brak jest złożzeń kopulatywnych. Ze względu na zakres oznaczania członów złożenia w stosunku do zakresu oznaczania całego leksemu wyróżniamy wśród badanych okazów: a. złożenia endocentryczne, w których desygnat całości jest komunikowany przez jeden z członów (a drugi jest określający), np. *mellemvæg* ‘ściana dzieląca’ (*væg* ‘ściana’); b. złożenia egzocentryczne (posesywne), nazywające desygnat, który nie jest komunikowany przez żaden z członów, złożenie jako całość oznacza coś, co leży poza zakresem oznaczania obu członów (Grzegorzczkowska 1981:60), np. *mellemgulv* ‘przepona’ (*gulv* ‘podłoga’).

⁵ Przyjmuję, zgodnie z podziałem Fleischera (1974:94), że formacje o strukturze przyimek+X zaliczane są do złożzeń „Komposita aus Partikel und Substantiv”. Odmienne klasyfikowane są tego typu formacje w polskiej tradycji słowotwórczej. Leksemy te tworzą oddzielną grupę „konstrukcji od wyrażen syntaktycznych”, np. *podmorski* < *pod* + *morzem*, por. Grzegorzczkowska (1981). Ponieważ nadrzędnym celem analizy jest semantyka omawianych leksemów, nie podejmuję dyskusji nad słusznością takiego ujęcia i, by uniknąć nieporozumień, posługuję się w dalszej części tekstu określeniem „formacje słowotwórcze”.

⁶ Jedynymi przykładami derywatów, w którym przyimek pełni funkcję niepodzielnej podstawy słowotwórczej jest leksem *mellemer* (*mellem+er*), określenie młodej osoby, która już nie jest dzieckiem, ale jeszcze nie jest osobą dorosłą, oraz rzeczowniki derywowane bezpośrednio od przyimków: *over* ‘górna część przekrojonej bułki’, *under* ‘dolna część przekrojonej bułki’ i ponadto *mellem* w znaczeniach: 1. ‘średni rozmiar, np. odzieży’, 2. ‘określenie klas 6–9’ w nieistniejącym typie szkoły pomiędzy szkołą podstawową i średnią (DDO, pod *mellem*, *over*, *under*).

III. Semantyka przyimeków

Omawiane składniki kompositów, używane jako samodzielne jednostki⁷, są przyimekami komunikującymi prymarnie relacje przestrzenne. W poniższej charakterystyce uwzględnione są zatem głównie relacje lokatywne (względnie pochodne od nich temporalne).

1. Przyimek *mellem* ‘między’ komunikuje następujące relacje:

- a. przedmiot lokalizowany pozostaje w relacji z dwoma lokalizatorami (bez sprecyzowania odległości od nich), które znajdują się po przeciwnej jego stronie, przy czym nie ma znaczenia, czy relacja odnosi się do układu na osi pionowej czy poziomej; lokalizatorami może być nazwa przestrzenna lub nazwa temporalna, np. *mellem Polen og Frankrig* ‘między Polską a Francją’, *mellem kl. 8 og 15* ‘między godziną 8 a 15’;

- b. lokalizator jest zbiorem przedmiotów (osób): *mellem træerne* ‘wśród drzew’; przedmiot lokalizowany może stanowić punkt na osi łączącej lokalizatory lub wypełniać całą przestrzeń pomiędzy nimi;

2. przyimek *over* jest wykładnikiem relacji lokatywnych, gdy przedmiot lokalizowany znajduje się powyżej lokalizatora, np. *10 m over jorden* ‘10 m nad ziemią’;

3. przyimek *under* określa relacje lokatywne, gdy przedmiot lokalizowany znajduje się poniżej lokalizatora, np. *under sengen* ‘pod łóżkiem’.

Prepozycje *over* i *under* komunikują ponadto relacje określające ruch, a dodatkowo przyimek *over* jest wykładnikiem relacji perlatywnej, np. *at gå over broen* ‘iść przez most’. Wszystkie omawiane przyimki łączą się z nazwami temporalnymi (lub użytymi temporalnie)⁸, tworząc syntagmy komunikujące relacje czasowe.

IV. Funkcje semantyczne formacji z przyimekami

A. złożenia z *over* i *under*

1. lokalizacja przedmiotu wyżej/nижej umownej granicy nazwanej w podstawie:

underjordisk ‘podziemny’

overjordisk ‘nadziemny’

⁷ Jedynie graficznie, bo semantycznie i syntaktycznie są niesamodzielne. W odniesieniu do języka duńskiego należy wprowadzić pewne uzupełnienie, że ze względu na daleko posuniętą homonimię syntaktyczną liczne jednostki z klasy partykuł są polifunkcyjne – pełnią funkcję przedrostków, przyimeków, przysłówków i spójników (por. Jarosz 2008:64). *Over* i *under* bez słowa rządzonego pełnią funkcję przysłówków, podobnie zachowuje się przyimek *mellem*, z tą różnicą że użycie przysłówkowe wykazuje jego wariant o postaci *imellem*.

⁸ Terminy: nazwy temporalne, nazwy użyte temporalnie i in. pochodzą z pracy Renaty Przybylskiej (1985).

2. leksem desygnuje górną/dolną część przedmiotu

2.1. przedmiot jako niepodzielna całość

overansigt ‘górną część twarzy’*underansigt* ‘dolną część twarzy’*overarm* ‘ramię’*underarm* ‘przedramię’*overkrop* ‘górną część ciała’*underkrop* ‘dolną część ciała’

2.2. części tworzą pewną całość, mogą jednak funkcjonować niezależnie od siebie

overkop ‘filizanka’*underkop* ‘spodek’*overkrydder* ‘górną część bułki’*underkrydder* ‘dolną część bułki’3. przedmiot stanowiący wierzchnią/spodnią warstwę w stosunku do nazwy w podstawie⁹*overtøj* ‘odzież wierzchnia, płaszcz, kurtka’*undertøj* ‘bielizna’*overstykke* ‘odzienie wierzchnie’*undertrøje* ‘podkoszulek’

4. część podrzędna w stosunku do desygnatu nazwanego w podstawie

undertitel ‘podtytuł’*underafsnit* ‘podrozdział’

5. określenie hierarchii

5.1. w odniesieniu do instytucji

overhus ‘izba wyższa parlamentu’
(np. Senat)*underhus* ‘izba niższa parlamentu’
(np. Sejm)*underret* ‘sąd okręgowy’*underinstans* ‘instancja niższego szczebla’

5.2. w odniesieniu do zawodów, stanowisk i funkcji

overbibliotekar ‘dyrektor biblioteki’*underdirektør* ‘wicedyrektor’

6. wielkość przekraczająca umowną normę; powyżej/poniżej normy (nadmiar/niedmiar cechy)

6.1. odniesienie do cechy mierzalnej

overpris ‘cena zbyt wygórowana, zawyżona’*underpris* ‘cena zaniżona, poniżej normalnej’*overvægt* ‘nadwaga’*undervægt* ‘niedowaga’*overskud* ‘nadmiar’*underskud* ‘niedomiar’

⁹ Jako podgrupę można wyróżnić leksemy, które nie występują parami, a określają tylko dolną część desygnatu nazwanego w podstawie: *undervogn* ‘podwozie’ (brak formy *overvogn* w przeciwieństwie do języka polskiego: pod-wozie vs. nad-wozie), *underskov* ‘podszycie lasu, zarośla’ (brak formy *overskov*).

6.2. odniesienie do cechy niemierzalnej

overkvalificeret ‘o zbyt wysokich
kwalifikacjach’
overkorrekt ‘przesadnie poprawny’

underkvalificeret ‘o zbyt niskich
kwalifikacjach’
underudviklet ‘niedorozwinięty’

7. wartości krańcowe, graniczne

overgrænse ‘górna granica’

undergrænse ‘dolna granica’

B. złożenia z *mellem*

1. element środkowy; ogniwo pośrednie, punkt przejściowy (na osi poziomej lub pionowej)

1.1. określenia o charakterze przestrzennym

mellembygning ‘budynek środkowy’
mellemgrund ‘drugi plan’ (zdjęcia,
obrazu)

mellemstation ‘stacja pośrednia’
mellemetage ‘półpiętro’

1.2. element oddzielający

mellemrum ‘przestrzeń między dwo-
ma punktami, odstęp, przerwa, odle-
głość, spacja’

mellemvæg ‘ściana dzieląca’
mellemdør ‘drzwi oddzielające’

1.3. element łączący

mellemsykke ‘wkładka, przekład-
ka, łączka, przedłużka’

mellemværk ‘wstawka’

1.4. element mający charakter tymczasowy, bieżący (aktualny); rozwiązanie chwilowe

mellemregning ‘bieżący stan roz-
liczeń’
mellemresultat ‘wynik pośredni,
częstkowy’

mellemløsning ‘rozwiązanie tym-
czasowe’
mellemfinancering ‘finansowanie
tymczasowe’

1.5. określenia abstrakcyjne

mellemnavn ‘nazwisko środkowe’¹⁰

mellemuddannelse ‘wykształcenie
o średnim czasie trwania; średnie
wykształcenie’

¹⁰ Dość. ‘nazwisko środkowe, nazwisko pomiędzy’. Duńczycy wykazują upodobanie do tworzenia rozbudowanych antroponimów. Pełne imię i nazwisko to niekiedy ciąg 4–5 elementów. Nazwisku rodowemu towarzyszy nazwisko po matce lub mężu. Podwójne nazwiska pisze się często bez myślników, stąd pierwsze w kolejności nazwisko jest w całej jednostce antroponimicznej (łącznie z imieniem) jej elementem ‘środkowym, pomiędzy’, jak np. człon Rask w: *Jens Erik Rask Sørensen*.

2. nazwy temporalne lub użyte temporalnie

mellemistid ‘okres międzylodowcowy’

mellemtime ‘godzina odpoczynku, pauza’

mellemtid ‘przerwa’

mellemakt ‘przerwa między dwoma aktami’

mellemmad ‘przekąska między głównymi posiłkami’

3. nazwy osób

mellemmand ‘osoba pośrednicząca, pośrednik’

mellemhandler ‘hurtownik, pośrednik’

mellemtekniker ‘osoba o średnim wykształceniu technicznym’

4. nazwy geograficzne i derywowane od nich przymiotniki i nazwy mieszkańców

Mellemamerika ‘Ameryka Środkowa’

Mellemeuropa ‘Europa Środkowa’

Mellemøsten ‘Bliski Wschód’

mellemamerikansk ‘środkowoamerykański’

mellemeuropæer ‘mieszkaniec Europy Środk.’

mellemøstlig ‘bliskowschodni’

5. określenia instytucji

mellemsskole ‘szkoła średnia’¹¹

melleminstans ‘instancja pośrednia’

6. relacje między dwoma (wieloma) podmiotami (przedmiotami) dotyczące partnerów; element wspólny, właściwy dla dwóch stron

mellemfolkelig ‘międzynarodowy’

mellemby ‘istniejący między miastami’

mellemstatslig ‘międzypaństwowy’

mellemværende ‘aktualny stan, bieżące saldo w rozliczeniach między dwiema stronami’

7. element przejściowy w rozwoju; ogniwo pośrednie

mellemstadium ‘stadium pośrednie’

mellemform ‘forma pośrednia’

mellemtilstand ‘stan tymczasowy’

mellemprodukt ‘półprodukt’

mellembrun ‘średni brąz’¹²

mellemfarve ‘kolor o pośrednim odcieniu’

¹¹ Dosł. ‘szkoła środkowa, szkoła pomiędzy’, por. przyp. 6.

¹² Zgodnie z eksplikacją słownikową: „brązowy, który nie jest ani ciemny, ani jasny” (Becker Christensen 2002, pod *brun*).

8. element o średnich parametrach (wartościach pośrednich) lub odczuwanych jako przeciętne

8.1. ilościowych

<i>mellemdistance</i> ‘średni zasięg’	<i>mellemstørrelse</i> ‘średni/pośredni rozmiar’
<i>mellemvægt</i> ‘waga średnia’	<i>mellemindkomst</i> ‘średni, przeciętny dochód’
<i>mellemstor</i> ‘o średniej wielkości’	<i>mellemlang</i> ‘o średniej długości’

8.2. jakościowych

<i>mellemvare</i> ‘towar średniej/przeciętnej jakości’	<i>mellemkvalitet</i> ‘średnia jakość’
<i>mellemsvær</i> ‘o średnim stopniu trudności’	<i>mellemgod</i> ‘średnio dobry’
<i>mellemniveau</i> ‘poziom pośredni’	<i>mellemslags</i> ‘gatunek, rodzaj pośredni’
<i>mellemfornøjet</i> ‘średnio zadowolony’	<i>mellemfin</i> ‘średniej jakości, przeciętny’

V. Formacje słowotwórcze z przyimkami *mellem*, *over*, *under* jako wykładniki językowego obrazu świata

1. Konceptualizacja i strukturyzacja przestrzeni

Struktura przestrzeni zakodowana w języku wyłania się z dwóch źródeł: ze wspólnego wszystkim ludziom zmysłowego doświadczenia przestrzeni przez pryzmat własnego ciała oraz ze zdeterminowanego kulturowo specyficznego pojmowania przestrzeni, które wynika z różnych warunków rozwoju danej wspólnoty językowej (Przybylska 2002:106). Przestrzeń konceptualna (ujętykowniona) ukształtowana jest bardzo często egocentrycznie, antropocentrycznie, a niekiedy antropomorficznie.

Przedstawiona powyżej eksplikacja znaczeń formacji z przyimkiem *mellem* pozwala sformułować następujące obserwacje. Język duński dysponuje wieloma formacjami o modelu słowotwórczym *mellem* + X, których zróżnicowanie funkcji semantycznych uwarunkowane jest przede wszystkim znaczeniem wyrazu określanego, przy czym wybór tego ostatniego wynika z charakterystycznej dla języka duńskiego desegmentacji przestrzeni fizycznej. Obok oczywistych analogii do języka polskiego, które z punktu widzenia walorów poznawczych są mniej atrakcyjne, uchwytne są różnice w językowym ujęciu niektórych wycinków rzeczywistości. Oprócz wyróżniania elementów przestrzeni fizycznej, które stanowią

część środkową (centralną) przedmiotu nazwanego w bazie formacji słowotwórczej, jak np. *mellemhånd* ‘śródgaretek’, *mellemfod* ‘śródstopie’, *mellemøre* ‘ucho środkowe’ i in., dla których polszczyzna dysponuje odpowiednikiem funkcjonalnym w postaci przedrostka *śród-*, odwołują się do desygnatów, które stanowią element środkowy, usytuowany między dwoma (wieloma) elementami tej samej kategorii: *mellemhus* ‘dom środkowy’ (pomiedzy dwoma innymi), *mellembygning* ‘budynek środkowy’ (pomiedzy dwoma innymi), *mellemgrund* ‘środkowy plan obrazu, zdjęcia’, tj. przestrzeń między pierwszym planem a tłem. Formacje z przyimkiem *mellem* odnoszące się do przestrzeni fizycznej zawierają w sobie cechę semantyczną ‘środkowy, znajdujący się w środku/pomiedzy’, implikują więc istnienie dwóch elementów sąsiednich (skrajnych) tego samego typu. Takiego zróżnicowania i usytuowania w przestrzeni wśród okazów tej samej klasy język polski nie ujmuje językowo. Opisane powyżej porządkowanie rzeczywistości na osi poziomej ma swoje konsekwencje w leksyku w postaci możliwości tworzenia triad wyrazów typu: *forhus* ‘dom z przodu’, *mellemhus* ‘dom środkowy, pomiedzy’ *baghus* ‘dom z tyłu’¹³ albo *forgrund* ‘pierwszy plan’, *mellemgrund* ‘plan drugi, środkowy’, *baggrund* ‘tło’ czy *fornavn* ‘imię’, *mellemnavn* ‘pierwsze nazwisko’, *efternavn* ‘nazwisko’. Dla osi wertykalnej odpowiednio: *overklasse* ‘klasa wyższa’, *mellemklasse* ‘klasa średnia’, *underklasse* ‘klasa niższa’ lub *overetage* ‘piętro powyżej’ (mówiącego), *mellemetage* ‘półpiętro’, *underetage* ‘piętro poniżej’ (mówiącego). Szczególnie wyraźnie manifestuje się tu funkcja poznawcza języka, która informuje o sposobie i zakresie postrzegania rzeczywistości oraz jej ujęciu językowym. Dalsze przykłady kontrastów dotyczą „obszarów peryferyjnych”, ponieważ obejmują nazwy wydarzeń, przedmiotów, odcinków czasu usytuowanych między dwoma istotnymi, wyrazistymi i wyraźnie ważniejszymi punktami, jak: *mellemtid* ‘czas pomiedzy, przerwa’, *mellemmad* ‘posiłek pomiedzy, przekąska’, *mellemret* ‘danie pomiedzy’. Pozycja „pomiedzy” implikuje ich skromniejsze rozmiary oraz niższą rangę, jest więc czynnikiem stanowiącym o ich znaczeniu i tym samym elementem wartościującym. Podobnie należy podejść do rzeczowników denotujących „rozwiązanie tymczasowe, prowizoryczne, kontrolne” (grupa 1.4.), czyli nieostateczne, niewiążące, więc mniej istotne: *mellemresultat* ‘wynik pośredni, bieżący’, *mellemregning* ‘rachunek/rozliczenie bieżące’ i in. Brak natomiast elementu wartościującego wśród nazw kolorów: określenia zawierające element *mellem-*, np. *mellemblå* (*blå* ‘niebieski’), *mellembrun* (*brun* ‘brązowy’) sytuują dany kolor na osi wszystkich odcieni danego koloru, w środkowej jej części, bez przypisywania mu wartości. Warto dodać, że w odniesieniu do takiego ujęcia nazw barw (w relacji międzyjęzykowej) polszczyzna wykazuje lukę leksykalną, ponieważ na ich określenie trzeba sięgnąć po parafrazy.

¹³ Należy dodać, że wymienione określenia nie mają charakteru deiktycznego, ponieważ przypisywanie budynkom wymienionych określeń nie zależy od pozycji obserwatora, lecz od układu topograficznego zabudowań względem ulicy, placu lub głównego ciągu komunikacyjnego.

Za szczególny przypadek uznać należy złożenie *mellemgulv* ‘przepona’ (*gulv* ‘podłoga’), które uległo leksykalizacji, tracąc motywację słowotwórczą, jednak jego struktura pozwala zrekonstruować sposób spojrzenia na desygnat i uwypuklenie w nazwie jego funkcji.

2. Antropocentryzm

Egocentryczna konceptualizacja przestrzeni stawia w jej centrum człowieka, opiera się na biologii, kształcie i funkcjach ludzkiego ciała, i porządkuje przestrzeń deiktycznie (Przybylska 2002:106). Szczególnie wyraźnie dochodzi to do głosu przy nazwach części ciała oraz przedmiotów codziennego użytku z przymkami *over* i *under*, w których podział na górną i dolną część dokonywany jest na podstawie rozciągłości przestrzennej ludzkiego ciała w jego maksymalnym wymiarze, stąd oś wertykalna GÓRA – DÓŁ powstaje przez połączenie peryferyjnych części ciała: głowa – nogi (Przybylska 2002:109). Orientację stałą GÓRA – DÓŁ mają te obiekty, które zajmują określoną pozycję w przestrzeni. Zgodnie z naukową fizyką popartą potocznym doświadczeniem większość obiektów normalnie spoczywa (leży, stoi) na powierzchni ziemi. Część obiektu znajdująca się bliżej bieguna dodatniego osi pionowej to GÓRA, część znajdująca się bliżej bieguna ujemnego osi to DÓŁ (Przybylska 2002:140). Język duński ma dość liczną grupę formacji, które w ten sposób porządkują przestrzeń, wyróżniając w przedmiotach część górną i dolną, przy czym punktem wyjścia do ich odróżniania jest pozycja kanoniczna obserwatora. Szereg leksemów tworzy pary, w których bazę złożenia stanowi ten sam rzeczownik, np.: *læbe* ‘warga’: *overlæbe* ‘warga górna’, *underlæbe* ‘warga dolna’ i in. (por. 2.1, 2.2). Warto dodać, że niektóre dyferencjacje nie mają odpowiedników w języku polskim. O ile pary wyrazów ‘nadziemny – podziemny’, ‘nadmaga – niedomaga’ częściowo korespondują z omawianym wycinkiem duńskiego podsystemu semantycznego, o tyle zróżnicowanie typu ‘górna część twarzy – dolna część twarzy’ świadczą o bardziej szczegółowej de-segmentacji rzeczywistości.

Antropocentryzm przejawia się ponadto, jak już wspomniałem, w deiktycznym porządkowaniu przestrzeni. Nadawanie obiektom orientacji w wymiarze GÓRA – DÓŁ wynika z pozycji obserwatora (konceptualizatora), który lokalizuje je lub przypisuje im cechy właściwe z jego punktu widzenia: jest to miejsce zajmowane aktualnie przez mówiącego, odbiorcę lub osobę trzecią uczestniczącą w danej sytuacji (Przybylska 2002:148). Przykładem orientacji deiktycznej par excellence są pary rzeczowników duńskich: *overbo* ‘lokator mieszkający nad mówiącym’, *underbo* ‘lokator mieszkający pod mówiącym’¹⁴ oraz para *overetage* ‘kondygnacja powyżej’, *underetage* ‘kondygnacja poniżej’.

¹⁴ Wyjątkową precyzją, nienotowaną w języku polskim, cechują się inne formacje o podstawie *-bo*, które również nacechowane są deiktycznie: oprócz wymienionych *overbo*, *underbo* istnieją w pow-

3. Elementy kultury wartości; aksjologizacja przestrzeni

Wzory zachowania przestrzennego oraz funkcjonowanie przestrzeni jako wykładnika wartości i oceniania znajdują odbicie w wyrażeniach językowych. Werbalizacja poszczególnych pojęć przestrzennych (wertykalność, horyzontalność, odległość, granica, sąsiedztwo, kontakt itp.) uzależniona jest od systemu gramatycznego i słownikowego danego języka, który na obiektywną przestrzeń fizyczną nakłada filtr językowo-kulturowy, powodując inny sposób jej opisu i interpretacji (Piętkowa 1991:187). Doświadczenia zmysłowego postrzegania przestrzeni fizycznej rzutują tak mocno na myślenie człowieka, a co za tym idzie na werbalizację wizualnego oglądu świata, że ma to konsekwencje w sposobie konstruowania relacji abstrakcyjnych, takich jak stosunki czasowe, przyczynowe, treści natury etycznej, aksjologicznej. Następuje więc transpozycja relacji przestrzennych na relacje abstrakcyjne, czyli relacje w przestrzeni fizycznej kopiowane są na relacje w przestrzeni społecznej. W ludzkim myśleniu odnaleźć można model przestrzennego porządkowania psychiki, stosunków społecznych i wzajemnych relacji człowiek–świat, a językowe korelaty zachowań przestrzennych człowieka w materialnym świecie mają obok znaczeń dosłownych także znaczenie symboliczne (Piętkowa 1991:188).

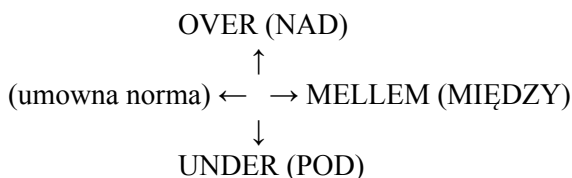
Badania semantyczne kognitywistów oraz zwolenników lokalistycznej teorii przypadków (por. Kempf 1978; Przybylska 2002) dostarczają sporo przykładów na to, by móc zaryzykować twierdzenie, że języki dysponują niezwykle bogatymi zasobami metaforyki odwołującej się do postrzegania przestrzeni fizycznej. Na podkreślenie zasługuje fakt, że metafory przestrzenne służą nie do tego, by coś zakomunikować o przestrzeni, lecz do tego, by powiedzieć w kategoriach przestrzennych o czymś innym (Piętkowa 1991:189).

Z powyższego wynika, że opozycje przestrzenne przeniesione na relacje abstrakcyjne wpisują się w określoną skalę wartości, ulegają aksjologizacji, służą do oceniania i wartościowania. Mechanizm takiej transpozycji jest prosty: na odróżnianie wymiaru pionowego GÓRA – DÓŁ nałożone jest potoczne, ludzkie wartościowanie DOBRY – ZŁY. Dobre jest to, co na górze, złe to, co na dole (Bartmiński 1992:45). Aksjologizację przestrzeni w naszym kontekście należy więc rozumieć jako przypisanie cech semantycznych, np. ‘dominujący – podwładny’, ‘nadrzędny – podrzędny’, ‘o wysokiej jakości – o średniej/niskiej jakości’, osobom i przedmiotom z rzeczywistości pozajęzykowej. Poniższe przykłady ujawniają przestrzenne modelowanie świata w analizowanej leksyce języka duńskiego oraz kulturowe wzory doświadczania przestrzeni. Znaczenia cytowanych leksemów tworzą przestrzenny model myślenia, służą obrazowaniu uczuć,

szechnym użyciu *genbo* ‘sąsiad mieszkający naprzeciwko’ oraz *nabo* ‘sąsiad mieszkający obok’ (na tej samej kondygnacji).

stanów psychicznych, wyrażają stosunek mówiącego do danych treści, stają się wykładnikami miary, intensywności cechy i oceny.

Aksjologizacja wertykalności dla złożzeń z *mellem*, *over* i *under* przejawia się w metaforze: ... to GÓRA – ... to DÓŁ, dla której z zaprezentowanego inwentarza leksemów można utworzyć jej rozbudowaną wersję w postaci: ... to GÓRA – ... to DÓŁ – ... to MIĘDZY. Jest to możliwe dzięki semantyce (niektórych) z omawianych leksemów, w których strukturę semantyczną wpisane są semy wartościujące i oceniające:

Aksjologizację przestrzeni można eksplikować za pomocą metafor (a – e), które wykazują, że ocena wielkości, natężenia czegoś jest skalą uporządkowaną wertykalnie¹⁵:

a. PANOWANIE TO GÓRA – BYĆ POD PANOWANIEM TO DÓŁ¹⁶

<i>overordnet</i> ‘przełożony’	<i>underordnet</i> ‘podległy, podrzędny’
<i>overbefaling</i> ‘naczelne dowództwo’	<i>underdanig</i> ‘poddany, podwładny, podległy’
<i>overhøjde</i> ‘zwierzchnictwo’	<i>underordning</i> ‘podporządkowanie’

b. WYŻSZY STATUS SPOŁECZNY TO GÓRA – NIŻSZY STATUS SPOŁECZNY TO DÓŁ – POŚREDNI STATUS TO MIĘDZY

<i>overklasse</i> ‘klasa wyższa’	<i>mellemklasse</i> ‘klasa średnia’	<i>underklasse</i> ‘klasa niższa’
	<i>mellemlag</i> ‘warstwa (klasa) średnia’	

c. WIĘCEJ TO GÓRA – MNIEJ TO DÓŁ

<i>overtal</i> ‘przeważająca liczba, większość’	<i>undertal</i> ‘mniejszość’
<i>overskud</i> ‘nadwyżka’	<i>underskud</i> ‘niedobór, deficyt’

¹⁵ Przedstawiona lista nie wyczerpuje wszystkich metafor, wskazuje jedynie na pewne możliwości języka.

¹⁶ Metafora ta ma jeszcze inne wykładniki językowe, których składnikami są przyimki *under* i *over*: *herske over nogen*, *noget* – ‘panować nad kim/czym’, *regere over et land* – ‘rządzić krajem’, *bestemme over en/noget* – ‘decydować o kim/czym’, *dominere over en/noget* – ‘dominować nad kim/czym’, *få overhånd* – ‘uzyskać przewagę nad kim/czym’. Dla przyimka *under*: *han har 30 folk under sig* – ‘on ma 30 osób pod sobą’, *stå under en* – ‘być podległym komu/czemu’.

Użycie leksemu z przyimkiem *over* oznacza metaforycznie wyróżnienie przedmiotu, osoby lub zjawiska pod względem jakiejś cechy, która stanowi podstawę porównania, zwykle uznawaną za przeciętną, normalną, oczekiwaną wartość dla danego rozpatrywanego zbioru obiektów (Przybylska 2002:453). Ze względu na zabarwienie semantyczne formacji z przyimkiem *under* odnoszących się do nazw osób lub ich funkcji, np. w strukturze przedsiębiorstwa, które odczuwane są jako nacechowane negatywne, np. *underdirektør* ‘wicedyrektor’ (dosł. ‘pod-dyrektor’), ogranicza się ich używanie poprzez zastępowanie innymi określeniami¹⁷.

d. NADMIAR CECHY TO GÓRA – NIEDOMIAR CECHY TO DÓŁ

overernæret ‘przekarmiony’

underernæret ‘niedożywiony, niedokarmiony’

overvægt ‘nadwaga’

undervægt ‘niedowaga’

overbegavet ‘ponadprzeciętnie uzdolniony’

underbegavet ‘zdolny poniżej przeciętnej’

Warto zauważyć, że o ile większość wyrazów komunikuje jedynie o natężeniu cechy wymienionej w bazie, to można wyróżnić niewielką podgrupę leksemów, które wydają się pełnić również funkcję wartościującą. Grupę tę reprezentują głównie określenia, które odnoszą się bezpośrednio do człowieka, jego cech fizycznych (*underernæret* ‘niedożywiony, niedokarmiony’) oraz umysłowych (*underbegavet* ‘o zdolnościach poniżej przeciętnej’).

e. WYSOKI STATUS TO GÓRA – NISKI STATUS TO DÓŁ – STATUS POŚREDNI TO MIĘDZY

overinstans ‘instancja nad-rzędna’

melleminstans ‘instancja pośrednia’

underinstans ‘instancja niższego szczebla’

VI. Podsumowanie

Celem badania było, wychodząc od faktów językowych, ustalenie sposobu prezentacji, konceptualizacji i strukturalizacji rzeczywistości, jej interpretacji, kategoryzacji i taksonomizacji. Wybrany do analizy wycinek leksyki duńskiej to niehomogeniczny pod względem strukturalnym zbiór liczący ponad 600 jednostek należących do różnych klas wyrazów i reprezentujących różne kategorie semantyczne.

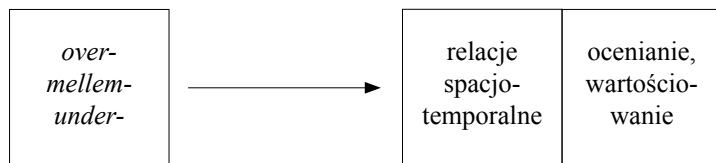
¹⁷ W obliczu hegemonii angielskiej terminologii z dziedziny języka biznesu (np. *manager*, *assistant*) proces ten przebiega wyjątkowo sprawnie.

Konfrontacja semantyki jednostek *mellem*, *over* i *under* w funkcji przyimków oraz w funkcji członów określających w złożeniach prowadzi do konkluzji, że o ile dominantą fraz przyimkowych jest komunikowanie relacji spacjiotemporalnych, o tyle składniki złożzeń wnoszą dodatkowe funkcje semantyczne, które sprawiają, że można je uznać za wykładniki aksjologiczne przestrzeni fizycznej i społecznej, co graficznie można przedstawić następująco:

(a) *mellem*, *over*, *under* w funkcji przyimków¹⁸:

(b) *mellem*, *over*, *under* w funkcji członów złożzeń:

Powyższe spostrzeżenie jest o tyle cenne, że potwierdza wyniki innych badań tego typu¹⁹.

Oznacza to, że relacje w przestrzeni fizycznej przenoszone są na cechy jakościowe, przyimki należy uznać za składniki wartościujące, a badane formacje należą do asortymentu środków językowych, które służą do opisu systemów wartości, norm ocen i wzorców.

Aksjologizacja przestrzeni ujawnia się w formacjach ze wszystkimi przyimkami. W przypadku złożzeń z *mellem* chodzi o grupę 8, która gromadzi leksykę denotującą przedmioty i zjawiska o średnich parametrach, odczuwanych jako przeciętne. Dla *over* i *under* są to odpowiednio leksemy denotujące nadmiar lub niedomiar cechy. Niekiedy rzeczowniki o tej samej bazie układają się w triady, tworząc w sposób bezprecedensowy trójczłonowe metafory.

¹⁸ Symbolem N2 oznaczono prawostronny kontekst przyimka (rzeczownik poprzyimkowy), który wraz z przyimkiem (członem synsemantycznym i synsyntagmatycznym) tworzy wyrazy składniowe.

¹⁹ Wzajemne relacje semantyczne przyimków i przedrostków w języku polskim badała Netteberg. Autorka doszła do wniosku, że przedrostki zasadniczo wykazują szerszy zakres treści niż odpowiadające im przyimki (Netteberg 1959:25). Podobne wnioski wynikają z badania Oliwy (1961): nie wszystkie relacje komunikowane we frazach przyimkowych znajdują odzwierciedlenie w formach słowotwórczych i odwrotnie – niektóre cechy semantyczne przyimków manifestują się tylko i wyłącznie w formach złożonych. Do zbliżonych ustaleń doszedł Weinsberg (1971:150).

Istotną cechą języka duńskiego, którą niniejsze badanie wykazało *explicite*, jest inna, bardziej szczegółowa desegmentacja rzeczywistości pozajęzykowej. Język duński leksykalizuje te wycinki, które w języku polskim można oddać jedynie za pomocą parafrazy. Kontrasty ujawniają się szczególnie jaskrawo przy analizie leksemów z członem *mellem-* w odniesieniu do podgrupy denotującej zjawiska pomiędzy dwoma wyraźnymi punktami (wydarzeniami). Ten obszar rzeczywistości język duński leksykalizuje bardziej precyzyjnie niż polszczyzna, a omawiane jednostki tworzą nową kategorię przedmiotów, cech i zjawisk. W badanym zbiorze można zatem stwierdzić szereg leksemów, którym język duński przypisuje cechy, jakich nie ujawnia język polski. Oznacza to, że ze względu na strukturę morfologiczną leksemów umieszcza je w innym miejscu podsystemu semantycznego języka, przez co leksemy są uwikłane z innymi leksemami w relacje wewnątrz leksykonu (Bytniewski 1991:17). Chodzi tu m.in. o wzajemne relacje (opozycje) dwóch lub trzech złożzeń z identyczną bazą słowotwórczą a różnymi przyimkami.

Antropocentryczny ogląd świata obecny jest natomiast w formacjach z przyimkami *over* i *under*, a w najbardziej skondensowanej formie reprezentowany jest w wyrażeniach deiktycznych. Analiza korpusu ujawniła wreszcie pojedyncze leksemy, których desygnaty są właściwe tylko kulturze duńskiej. Zbiór ten obejmuje dwie jednostki: *mellemskole* ‘szkoła pośrednia’ oraz *overborgmester* ‘nadburmistrz’. Przedstawione wnioski potwierdzają zatem obecność aspektu kulturowego w badanej leksyce.

Faktem niezaprzeczalnym jest utrwalenie się w języku duńskim takiego modelu oglądu i konceptualizowania tego fragmentu rzeczywistości, do którego odnosi się analizowany materiał leksykalny. Świadczą o tym zarówno duża liczebność leksemów, ich rozbudowana łączliwość semantyczna oraz ciągle produktywny model słowotwórczy. Na poparcie tego ostatniego stwierdzenia przytoczymy kilka przykładów z języka młodzieżowego (Anker-Møller/Jørgensen/Ravn 2001):

<i>overg'er</i> ‘gimnazjalista najstarszej klasy’	<i>mellemg'er</i> ‘gimnazjali- sta średniej klasy’	<i>underg'er</i> ‘gimnazjalista najmłodszej klasy’
<i>overhund</i> ‘lider, osoba’ nadrzędna (<i>hund</i> ‘pies’)	<i>mellemer</i> ‘młody człowiek’ niebędący ani dzieckiem, (dosł. ‘podwozie’) ani dorosłym’	<i>undervogn</i> ‘podbrzusze’

Wykorzystywanie istniejących wzorców słowotwórczych do tworzenia nowych formacji w slangu młodzieżowym jest przejawem funkcji akumulatywnej języka, której istotą jest nie tylko utrwalanie doświadczenia społecznego, lecz także przenoszenie i przekazywanie przyszłym pokoleniom (Anusiewicz 1994:45). Można się zatem spodziewać, że w przyszłości system leksykalny zasilany będzie nowymi jednostkami o strukturze: *mellem*+X, *over*+X i *under*+X.

Bibliografia

- ANKER-MØLLER Søren / JØRGENSEN Peter Stray / RAVN Trine, 2001, *Politikens Slangordbog*, København.
- ANUSIEWICZ Janusz, 1994, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław.
- BARTMIŃSKI Jerzy, 1992, Styl potoczny, w: Anusiewicz J./Nieckula F. (red.), *Potoczność w języku i w kulturze*, Wrocław, s. 37–54.
- BECKER-CRISTENSEN Christian (red.), 2002, *Politikens nudansk ordbog*, København.
- BYTNEWSKI Paweł, 1991, Język i kultura w koncepcji E. Sapira i B. L. Whorfa, w: Bartmiński J./Puzynina J. (red.), *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, Wrocław, s. 11–23.
- DDO = Hjorth Ebba et al., *Den Danske Ordbog*: www.ordnet.dk/ddo.
- FLEISCHER Wolfgang, 1974, *Wortbildung der deutscher Gegenwartssprache*, Leipzig.
- GRZEGORCZYKOWA Renata, 1981, *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa.
- JAROSZ Józef, 2008, *Duńskie ekwiwalenty tłumaczeniowe polskich przyimków we frazach temporalnych*, Wrocław.
- KEMPF Zdzisław, 1978, *Próba teorii przypadku*, Wrocław.
- NETTEBERG Kristine, 1959, O formacjach przyimkowych i przedrostkowych, w: *Scando-Slavica* V, s. 19–29.
- OLIVA Karel, 1961, Tworzenie przymiotników od wyrażen przyimkowych, w: *Poradnik Językowy* 4 (189), s. 433–439.
- PIĘTKOWA Romualda, 1991, O aksjologizacji przestrzeni w języku i poezji, w: Bartmiński J./Puzynina J. (red.), *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, Wrocław, s. 186–196.
- PRZYBYLSKA Renata, 1985, Znaczenia temporalne polskich przyimków, w: *Polonica* XI, s. 77–117.
- PRZYBYLSKA Renata, 2002, *Polisemia przyimków polskich w świetle semantyki kognitywnej*, Kraków.
- WEINSBERG Adam, 1971, Okoliczniki miejsca a przedrostki przestrzenne, w: *Biuletyn PTJ* 28, s. 145–151.
- WHORF Benjamin Lee, 1982, *Język, myśl i rzeczywistość*, Warszawa.